

**ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆ ՆԱԶԵԼԻ
(ԱԻ)**

**ԱՆԳԼՈՒՌՈՒՄՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ԵՎ ԻՐԱՆԻ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄՆ ԱՌԱՋԻՆ
ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻՑ ԱՌԱՋ**

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Իրանը շարունակում էր գտնվել Մեծ Բրիտանիայի և ցարական Ռուսաստանի միջև Սիջին Արևելքում ընթացող քաղաքական, ռազմավարական և տնտեսական շահերի մրցակցության կիզակետում: Իրանի դաջարական կառավարությունը՝ գրեթե ամբողջովին կորցրել էր իր քաղաքական և տնտեսական կենսունակությունն ու ինքնուրույնությունը: Իրանն ապրում էր խոր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամ. վտանգված էր երկրի ռազմական անվտանգությունը և վարչական կայունությունը: Հաջարական կառավարությունը փորձում էր պահել իշխանությունը՝ որպես ճգնաժամից դուրս գալու միջոց կիրառելով հրաժարականների մեթոդը և լավագույնս խուսամատվել երկրում առկա անգլո-ռուսական մրցակցության և ներքին համայնքային հակասությունների միջև³:

XX դարի սկզբին անգլո-ռուսական մրցակցությունը Իրանում կարևոր գործոն էր, առանց որի ուսումնասիրության հնարավոր չէ հասկանալ միջինարևելյան, ինչպես նաև միջազգային քաղաքականության բազում հարցեր:

1912թ. փետրվարի 18-ին Ռուսաստանի և Անգլիայի ճնշման արդյունքում Իրանի կառավարությունը ստիպված էր պաշտոնապես ճանաչել⁴ դեռևս 1907թ. անգլո-իրանական համաձայնագիրը՝ Իրանն ազդեցության երեք գոտիների բաժանելու վերաբերյալ⁵: Փոխարենը Իրանին տրամադրվեցին նոր վտխառություններ՝ յուրաքանչյուր երկիրի կողմից 100 հազ. ֆունտ ստեռլինգ գումարով, տարեկան 7 տոկոս տոկոսադրույքով⁶:

Նշենք, որ համաձայնագրի IV-V կետերի համաձայն Իրանի բոլոր մաքսատների շահույթները պետք է մտնեին Անգլիայի հիմնադրած «Շահնշահական բանկ» և Ռուսաստանի հիմնադրած «Հաշվավարկատու բանկ»⁷ մարելով շահական կառավարության կողմից նախկինում վերցված բոլոր փոխառությունները և դրանց տոկոսները⁸:

XIX դարից սկսած Անգլիան և Ռուսաստանը փորձում էին առավել ամրապնդել իրենց ֆինանսատնտեսական դիրքերը Իրանում: Անգլիան երկրի հարավում, իսկ Ռուսաստանը՝ հյուսիսում սկսեցին իրականացնել ներդրումային մենաշնորհային ծրագրեր երկրի տնտեսության տարբեր ոլորտներում⁹: Օրինակ՝ Անգլիայի ներդրումը Իրանի հեռագրային ընկերությունում կազմում էր՝ 50 հազ. ֆունտ ստեռլինգ, «Շահնշական բանկ» հիմնելու նախնական կապիտալը կազմում էր՝ 100 000 ֆունտ ստեռլինգ¹⁰:

Վերոհիշյալ երկու երկրները՝ հատկապես Անգլիան, փորձում էին իրենց մենաշնորհային դիրքերը ապահովել նաև Իրանի նավթարդյունաբերության ոլորտում: Մասնավորապես 1901թ. Մոգաֆֆար էլ-Դին շահի կողմից անգլոնպատակ դ'Արսիին տրամադրվեց Իրանի տարածքում նավթի շահագործման մենաշնորհային կոնցեսիա, որի շրջանակների մեջ չէին մտնում հյուսիսային հինգ նահանգները, որոնք գտնվում էին ռուսական ազդեցության ոլորտում: 1909թ. այդ կոնցեսիայի հիման վրա հիմնվեց Անգլո-պարսկական նավթային ընկերությունը, որը պատերազմի տարիներին իրականացնում էր բրիտանական նավատորմի նավթի մատակարարումը¹¹:

Չեռք բերելով մենաշնորհային իրավունքներ, այս երկու տերությունները սահմանափակում էին շահի ինքնուրույնությունը, ընդհուպ մինչև նրա կողմից ինքնուրույն քաղաքական որոշումներ կայացնելու հնարավորությունը: 1911-1914թթ. շահական կառավարությունը ստացավ ևս հինգ նոր վտխառություններ: Այսպիսով, արդեն աշխարհամարտի նախօրեին Իրանի արտաքին պարտքը Ռուսաստանին և Անգլիային կազմում էր 6 մլն. 804 հազ. ֆունտ ստեռլինգ¹²:

Իրանը Ռուսաստանի և Անգլիայի համար ինչպես էժան հումքի, գյուղատնտեսական բնամթերքի արտահանման շուկա էր, այնպես էլ այդ երկրների արդյունաբերական ապրանքների խոշոր սպառող: Իրանի գյուղատնտեսական բնամթերքի նկատմամբ բարձր պահանջարկը և չձևավորված արդյունաբերական կապիտալի բացակայությունն ի վերջո հանգեցրեցին առևտրային ազատ կապիտալի կուտակմանը բարձր պաշտոնյաների, հոգևորականության, առևտրային բուրժուազիայի ձեռքում¹³: Կուտակված միջոցները (ազատ կապիտալը) գյուղատնտեսական ոլորտում ուղղվում էր վերջիններիս կողմից հողերի ձեռքբերմանը, քանի որ գյուղատնտեսական ոլորտում ներդրված միջոցներն ավելի շահութաբեր էին: Գյուղատնտեսական արտադրանքի ինքնարժեքի ցածր լինելն Իրանում հնարավորություն էր տալիս օտարերկրյա առևտրային ընկերություններին այդ արտադրանքն արտահանել միջազգային շուկա:

Ինչ վերաբերում է արդյունաբերական արտադրությանը, ապա Իրանում գերակշռում էր հիմնականում Ռուսաստանից և Անգլիայից ներ-

մութովոր արդյունաբերական ապրանքները, քանի որ դրանք առավել մրցունակ էին: Իրանի Ռուսաստանի և Անգլիայի հետ առևտրի բնորոշ ձևերից էր առևտրային բացասական հաշվեկշիռը, ինչի վառ արտահայտությունն էր մերմութովոր ապրանքների անընդհատ աճն՝ արտահանվող ապրանքների նկատմամբ¹⁴:

Որոշակի վերապահումով մոտենալով մի շարք խորհրդային հեղինակների աշխատություններին, որոնցում նշվում է, թե օտարերկրյա կապիտալի մուտքն Իրան խոչընդոտեց և կասեցրեց իրանական տնտեսության զարգացմանը նշենք, որ ընդհակառակը, օտարերկրյա ներդրումների աճը դրական ազդեցություն ունեցավ իրանական բուրժուազիայի, ինչպես նաև կապիտալիստական հարաբերությունների և ազատ շուկայի ձևավորման վրա: Այլ է խնդիրը, որ իրանական իշխանություններն առաջնորդվելով իրենց անձնական և ոչ պետական շահերով, ինչպես նաև կաշկանդված լինելով ավատականության կապանքներով, հետևողական չգտնվեցին օտարերկրյա ներդրումները և փոխառությունները ի մպաստ երկրի տնտեսության զարգացմանն ուղղորդելու և դրանով իսկ խթանելու իրենց երկրի առաջադիմական զարգացմանը:

NAZELY NAVASARDYAN
(IOS)

BRITISH-RUSSIAN FACTOR AND IRAN'S ECONOMIC CRISIS BEFORE THE WORLD WAR I

The research of the British-Russian competition and Iran's economic crisis in the beginning of XX century is too important problem. Without it's analysis it will be too difficult to understand correctly Great Britain's and Russia's struggle for the strengthening of their strategical and economical profits in Middle Asia, especially in Iran, before the World War I.

The Qajar dynasty (1796-1925) bounded with feudal limits wasn't able to create acting system of security of great vitality and administrative government. As a result Iran was in deep social-political and economical crisis. In spite of foreign investments and credits (in this case British and Russian) which mostly promoted the development of Iranian economy the authorities, leaded by their personal not the state profits, couldn't use them in favour of the progressive development of the country.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ղաջարական դինաստիան իշխել է Իրանում 1796-1925 թթ., տե՛ս Մոհամմադ Ջավադ Մաշկուր, Թարիխ-ե Իրան զամին, Թեհրան, էջ 385-123 (պարսկերեն):
2. Abrahamian Er., Iran Between Two Revolutions, New Jersey, 1982, p. 41.
3. Նույն տեղում. էջ 42:

4. Международные отношения в эпоху империализма, сер. 2, т. XIX, ч. 2, с. 306. (Из ноты персидского министра иностранных дел Восуг од-Доуле русскому посланнику в Тегеране Поклевскому-Козелу от 7 (20) марта 1912г.).
5. Հստ համաձայնագրի՝ Իրանի հյուսիսային հատվածը համարվեց Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտ, հարավայինը՝ Անգլիայի, իսկ կենտրոնական հատվածը՝ չեզոք գոտի՝ որպես ազատ մրցակցության դաշտ:
6. Международные отношения в эпоху империализма, сер. 2, т. XIX, ч. 2, с. 155-156. (Из совместной ноты русского и английского посланников в Тегеране персидскому министру иностранных дел Восуг од-Доуле 18/5 февраля 1912г.).
7. Այս մասին մանրամասն տե՛ս՝ P. Sykes A History of Iran, vol. 2, L., 1921. Кулагина Л.М., Экспансия английского империализма в Иране в конце 19 - начале 20 вв., М., 1981, с. 50-57.
8. Новая история Ирана. Хрестоматия, с. 202-203, см. Советско-иранские отношения, М., 1988, с. 51-54.
9. Բայրության Վ., Իրանի պատմություն, Եր., 2005, էջ 483-503, նույնի՝ Իրանն առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին, ուսումնական ձեռնարկ և մեթոդական օժանդակ նյութեր, Եր., 1984, էջ 3-11:
10. Кулагина Л.М., Экспансия английского империализма в Иране в конце 19 - начале 20 вв., М., 1981, с. 110, таб. 8.
11. Elwell-Sutton L.P., Persian Oil. A Study in Power Politics, L., 1955, p. 11-51.
12. Иванов М.С., Очерк истории Ирана, М., 1952, с. 250.
13. Гореликов С.Г., Иран. Экономико-географическая характеристика, М., 1961, с. 151-152.
14. Իրան անգլիական - ռուսական ապրանքների արտահանման - ներմուծման մասին մանրամասն տե՛ս Бобынин Н.Н., Персия ее экономическое положение и внешняя торговля 1901-1923гг., Тифлис, 1923, с. 114-167.